

מאת

אברהם אריה עקביא

חז"ס

ראייה ראשונה. כשהגעתי, נער בן יו שנה, בקיץ שנת ה' fin de siècle (סוף המאה למספרם, 1899, תרנ"ט) לווארשא, ליצוק מים על ידי הסופרים ותלמידי החכמים שם, כבר עמד ר' חיים זליג סלונמסקי, קרוב לבן תשעים, מחוץ, או יותר נכון: מעל ליישוב הספרותי של אותה תקופה, והתוודעות אישית אליו לא באה עוד בחשבון. ובפרט ששאיפותי (הייתי אומר: חטאות נעורי) בימים ההם היו רחוקות מחוג פעולתו כרחוק מזרח ממערב. אף על פי כן עוד זכיתי לראותו בגן הסאקסי המהולל, ביחוד בשעות הצהריים בימי שמש נאים, על אחד הספסלים בשדרה הקצרה, לא הרחק מן השער הפתוח לרחוב מארשאלקווסקא המהודר, ישב בדד זקן מופלג מכווץ ומסורבל בבגדים חמים ובעטיפות סביב לצווארו אף בחום הקיץ ומביט בעינים תוהות ותמהות על עולם הנעורים והעלומים העובר על פניו לרוב בחפזון ובלי שים לב אליו; אבל אם היה מי שהשהה עליו את מבטו בדרך הילוכו היה מקבל מיד תשובת מבט של הישיש, שהביע כאילו נכונות להיענות לכל דורשיו. "זהו סלונמסקי!" לחש לי בן-לוייתי כשראיתיו בפעם הראשונה. מאז הייתי רואה ומתבונן אליו בעניין בכל יום נאה: בני משפחתו היו מביאים ומושיבים אותו במקום ההוא לשעה-שעתיים ואחרי כן היו באים ומוליכים אותו הביתה. כל העוברים על פניו היו מביטים אחריו מתוך יראת כבוד והערצה, שמו היה מהולל ומכובד על כל יודעיו. כשמת אחר שנים מועטות (תרס"ד) זכה להלווייה הגדולה בכל ההלוויות היהודיות הידועות לי מל"ו שנות ישיבתי בווארשא. אמנם, מהשנים האחרונות בהן זכורה לי הלווייה מרובת-עם יותר מהלוויית חז"ס, הלא היא הלוויית ביניש מיכאלוויטש, מנהיג ה"בונד", אבל זו הייתה מאורגנת ומצוה מטעם המפלגה, מסודרת למופת בתחלוקה של עשרות אלפי מלווים ומאות דגלים אדומים; ואילו להלוויית סלונמסקי לא הוזמן ולא נקרא שום אדם ובכל זאת באו יהודי ווארשא בהמוניהם גדולים, הציפו הרבה רחובות בדרך הילוכה של ההלווייה, מלאו את בית-הקברות היהודי הגדול עד אפס מקום והיה הכרח לסגור את השער בפני המוסיפים להידחק פנימה, עד כדי כך גדול היה כבודו של סלונמסקי בעיני כל יהודי ווארשא. כנגדם פגשתי באותו יום יהודי אחד, מכר מחוג החסידים, שבראותו אותי בהול לדרכי שאלני: "מה החפזון הזה?" ותוך כדי שאלה הוא עצמו המשיב: "אה, אתה נחפז לפוגרזאב!" (הלווייה בפולנית, לשם עקיפה). אבל לעג וזלזול זה היה מופנה לא לסלונמסקי עצמו, שכפי שנראה להלן היה מכובד גם על רבנים ויהודים יראים וחרדים, אלא לאבי הבנים שהמירו דתם.

תולדותיו. נולד בשנת תק"ע להורים חרדים בביאליסטוק. מימי נעוריו נתגלו בו כשרונות מיוחדים למדעי המתמטיקה ולבו נמשך אחר הספרים המועטים במדעים אלה. שהיו קיימים בעברית בימיו, כמו "אלים" לר' יוסף שלמה דילמדיגו, "תכונת השמים" לר' רפאל האנובר, "שבילי דרקיע" לר' אליה העכים, ועוד. אולי נכון יותר לומר, כי ספרים אלה, שנפלו לידיו במקרה, הם שעוררו בו את התשוקה והגבירו את כשרונותיו למדעים אלה; על כל פנים שאב מהם את ידיעותיו הראשונות. בסיוע אנשים משכילים ניתנה לו אפשרות ללמוד גרמנית וממילא להשלים ידיעותיו במדעים שעניינהו ממקורות חדישים. מיד ניגש לחבר בעצמו בעברית ספר לימוד למתמטיקה בשם "מוסדי חכמה". חלק ראשון של חיבור זה הופיע בסיוע נדיב ווילנאי, בשנת תקצ"ד. בשנה שאחריה, תקצ"ה, הדפיס בוילנא ספר קטן בשם "כוכבא דשביט" (מהדורה ב: ווארשויא תרי"ז), שבו ביאר את עניין השביט של האלי, שהופיע בשנת ההיא והקהל הירבה לדבר בו, בצירוף קצת ידיעות אסטרונומיות. בשנת תקצ"ח הופיע בווארשא ספרו "תולדות השמים", ספר לימוד יסודות האסטרונומיה והאופטיקה (מהדורה ב: זיטאמיר תרכ"ו). ספרו "יסודי העבור" הופיע בשלוש מהדורות: א. ווארשא תרי"ג; ב. זיטאמיר תרכ"ה; ג. ווארשא תרמ"ט. בשני הספרים האחרונים וכן גם בכמה מחקרים שהדפיס בכתבי-עת עבריים וגרמניים פרסם מסקנות מחקריו על תולדות העיבור בישראל, שעוררו בספרות המחקר העברית וויכוח גדול, שארך עשרות שנים, ובמידה ידועה לא נסתיים עד היום. ועיין על זה להלן. לבד מן הספרים שזכרו למעלה פרסם עוד: "מציאת הנפש וקיומה חוץ לגוף" וכו' (ווארשא תרי"ב); "יסודי חכמת השעור" על כל חלקי החשבון (זיטאמיר תרכ"ו); "מאמרי חכמה" (מלוקטים ממכתבי העיתים "הצפירה" ו"הכרמל", בהוצאת יוסף יהודה ליב זאסניץ, שני חלקים, ווארשא תרנ"א—תרנ"ד); על אלה יש להוסיף עוד הרבה מאמרי מחקר וספרות בכתבי עת עבריים וקצת גם ברוסיים ובגרמניים.

סלונמיסקי גילה בעצמו גם כשרון של ממציא: בהשפעת חותנו המתמטיקאי והמשורר אברהם יעקב שטרן התעניין זמן מה בייחוד במדעים שימושיים ובשנת תר"ד המציא מכונת-חישוב. על המצאה זו זיכתה אותו האקדמיה הקיסרית הרוסית למדעים בפרס של 2500 רובל. מאמרו על עניין זה נדפס בז'ורנאל של האקדמיה, וכן נתכבד בחואר "אזרח נכבד"; את מכונת החישוב והזכות עליה מכר באנגליה ב-400 ל"ש. גם שאר המצאותיו היו חשובות, אבל לא כולן הביאו לו הצלחה חמרית; המצאה אחת לצפות כלי-בישול מברזל באמצעל בדרך חימית, אף כי היתה לו עליה זכות בעלות, היתה פשוטה וקלה עד כדי כך, שבעלי המלאכה השתמשו בה בלא כל רשות ממנו, עוד המצאה אחת, שביאר ופרט אותה במאמר "תנועת הסבוב ע"י כח הקטור" ב"הצפירה", שנה ד, תרל"ח, גל' 49—50, מכר אותה לאחד החרשתנים בברלין. ואילו המצאתו (משנת תרט"ז) לשלוח על-פני חוטי הטלגראף ארבעה מברקים בבת אחת, שעליה פרסם חוברת ברוסית, שימשה ללורד קלווין יסוד להמצאה מושלמת יותר ולא נקראה על שם סלונמיסקי.

בשנת תר"ד (1844) ביקר סלונמיסקי בברלין ושם התוודע לכמה חכמים גרמניים, בהם הכרונולוג אידלר, יעקובי, ועוד. בשנת תרי"ח ביקר שנית בברלין ושם נפגש עם אלכסנדר הומבולדט (בן פח שנה), שמצא עניין במלומד היהודי ואף הציגו לפני מלך פרוסיה. סלונמיסקי חיבר ופרסם בשנה ההיא (בהוצאת יהודי ברלין) את הספר: "אות זכרון לאלכסנדר פאן הומבאלד ביום מלאת לו פח שנה, קורות ימי חייו,

מסעיו וספריו, וכן הרצאת תוכן חיבורו הראשי של הומבולדט "קוסמוס". גם ספר זה זכה לשלוש מהדורות: ב. ווארשא תרל"ד; ג. ווארשא תרמ"ה. ואולם פעולתו המבורכת ביותר של חז"ס לספרות ובעיקר לעיתונות העברית היתה הוצאת "הצפירה", שיסד אותה כשבועון בשנת תרכ"ב, לשם הגשמת שאיפתו העיקרית, יצירת כתבי-עת עברי לשם הסברת מדעי הטבע והמתמטיקה לחוגים הרחבים של קהל הקוראים היהודים. ואולם בה בשנה הפסיק את הוצאתה, כי הממשלה מינתה אותו למפקח על בית-המדרש לרבנים בויטומיר וכן למבקר (צנזור) ספרי ישראל הנמסרים לדפוס, ולפי החוק אסור היה לו להיות בו בזמן עורך עיתון. רק אחר י"ב שנים, עם סגירת בית-המדרש לרבנים, חזר להוציא את "הצפירה", ומחוסר רשיון להוציאה ברוסיה הוציאה בשנת תרל"ד בברלין ומתרל"ה בווארשא. בזכות מאמרי המדע הפופולאריים של חז"ס, שבהם היה נזהר מאוד לא לפגוע ברגשותיהם הדתיים של קוראיו, זכה השבועון "הצפירה" לקהל קוראים נרחב מאוד לפי הערך בזמן ההוא. בינתיים התפתח אותו קהל הקוראים העברי, בסיבת הרחבת ידיעותיו ומושגיו בעזרת אותו השבועון, צרכיו הספרותיים התרבו והעורך הזקין בינתיים, ובשנת תרמ"ו (כשסלונימסקי כבר היה בן ע"ו), נהפכה "הצפירה" השבועית עיתון יומי ולעריכתו נוסף כוח חדש, מלא עלומים ועוז, הוא נחום סוקולוב, תחילה כממלא מקומו של העורך הרשמי סלונימסקי ואחר-כך כיורשו. מאז הלכה פעולתו הספרותית של חז"ס הלך והתמעט.

סלונימסקי זכה לזקנה מופלגת ומת בן צד בראש-חודש סיון תרס"ד (15.5.1904).

*

במה היה כוחו גדול? על מדוכה זו כבר ישב נחום סוקולוב במאמרו על חז"ס ב"אישים", ספר שני, עמ' 72—91. הנ"ס ידע את חז"ס ידיעה אישית עמוקה מתוך עשרות שנות עבודתו המשותפת במחיצה אחת, אבל כפי שהוא מודה בעצמו לא היה מומחה לעניינים המשמשים נושאים לרוב ספרי חז"ס ולכן השאיר את הערכת ערכם המדעי למומחים והוא עצמו דן על התופעה חז"ס רק מבחינה פסיכולוגית. עיון בספרי חז"ס, שרובם נמצאים כעת תחת ידי, מוכיח כי משפט הנ"ס עליו הוא משפט צודק ואובייקטיבי בהחלט, אלא שבכל הפירוט והאריכות שבדבריו לא אמר הכל ויש להוסיף על דבריו כמה פרטים. לפי דברי הנ"ס (שם עמ' 183) היה חז"ס "מבאר היטב — זהו העיקר שבעיקר בכל כשרונו של חז"ס". בדעתו זאת מסתמך הנ"ס על דברי ר' נחמן קראחמאל (בהסכמתו שנתן להדפסת ספר "תולדות השמים") והעיד על חז"ס, שהוא "יודע לאמן ולכלכל דבריו במשפט סדר נכון ולשון קל" וכו'. כלומר: הוא היה, כפי שאנו רגילים לומר כיום: פופולאריזאטור. מתוך תכונה זו יוצאות מאליהן כמה תכונות ותופעות אחרות. ראשית כל, אין לבקש אצל מסביר לא עמקות ולא שום חידוש; כל שאיפתו אינה אלא להסביר לזולתו מה שנודע לו עצמו. לשם עמקות וחידושים דרושים התעמקות ועיכול והמסביר אין לו פנאי לכך. ראינו לעיל, כי משהתחיל חז"ס ללמוד חכמות חיצוניות, מיד התחיל לכתוב חיבוריו באותן החכמות, כלומר בו ברגע שהתחיל להיות קולט התחיל פולט, וקשה לקבוע מה היה אצלו גדול ממה: החשק לקלוט או החשק לפלוט. חוץ מזה היו ספריו מותאמים יפה רק לשעתם ולמקומם. הוא עצמו ישב עוד בבית המדרש כשהתחיל ללמוד וללמד דברי-יחול, שהיו שונים כל-כך מן הדברים הנלמדים בבית-המדרש, אבל לולא ידע להסבירם בדרכים שהוא עצמו וגם תלמידיו היו רגילים בהם מקודם, לא היו דבריו נכנסים ללבוותיהם ולא היו נשמעים כלל. כיום הזה אין שום ערך

לרוב ספריו, אפילו כספרי לימוד ; בין מפאת הרצאתם ובין מפאת לשונם המיושנת. ראשונות. כנגד כל זה יש בפעולתו הספרותית-המדעית כמה יתרונות שכדאי להדגישם. קודם כל : הראשונות שבו. הוא היה הראשון שהציב לו כמטרה לפרסם ולהסביר ולהקנות ענייני מדע לקהל הקוראים העברים בדורו, שהיו זרים להם בהחלט. הזכרנו לעיל כי חז"ס עצמו שאב ידיעותיו הראשונות במדעי המתימטיקה והתכונה מספרים עבריים, אבל ספרים אלה היו יקרי-מציאות ויוצאים מן הכלל והיו טובים רק ליחידים-סגולה, אבל בשום אופן לא לקהל רחב. ספר כ"אלים" לדילמדיגו, אם נפל במקרה לידי עילוי או גאון כגאון מווילנא, שהיה מעיין בו בשעה שאינה לא יום ולא לילה, אפשר שהמעיין בו תפס מושג כללי על העניין המורצה בו, בלא הבנת כל פרטיו ; אבל בשביל תלמיד רגיל מחובשי ספסל בית-המדרש, הרי היה כספר החתום ממש. ואילו חז"ס שאף לעשות ספריו שווים לכל נפש משכיל תורני. ולראיה כי שאיפתו זאת הצליחה במידה מרובה מאוד משמשת אותה עובדה, כי רוב ספריו זכה להופיע בשתים וגם בשלוש מהדורות. מרבין השכלה בישראל, ואולם יותר מספריו, המוקדשים לעניינים מדעיים מיוחדים, שאף הם אינם עניין אלא ליחידים, פעלו בכיוון זה מאמריו המרובים בענייני מדע שונים, מורצים ומוסברים בצורה קלה ושווים לכל נפש, שהדפיס בכתבי-העת העבריים, ובעיקר "בהצפירה" שלו במרוצת שנים רבות. מאמרים אלה לא דרשו מקוראיהם התאמצות מיוחדת, כמו הספרים מלומדיהם, אלא שימשו חומר קריאה נעים ונוח ותוך קריאה זו הרחיבו את דעת הקהל, הכשירוהו לשאיפת השכלה ודעת אמיתית והעלוהו למדרגה תרבותית גבוהה יותר.

בין השאר מונח לפני אחד משני הקבצים "מאמרי חכמה" (מלוקטים מכתבי העת "הצפירה" ו"הכרמל") לחז"ס, שהוציאם לאור י"ל זאסניץ, אף הוא מתימטיקאי וחוקר דברי ימי העיבור בישראל וכנראה ממעריציו הגדולים של חז"ס. ספר זה מכיל כ"ו מאמרים גדולים וקטנים, רובם הרצאות פופולאריות על עניינים מדעיים ממקצועות שונים, כפי הנראה מתורגמים או מעובדים ממאמרים לועזיים שנדפסו בשעתם במאגאזינים ובכתבי-עת שונים, ובדומה להם נדפסים כיום גם בכתבי-העת שלנו, מתורגמים או מעובדים בידי חברי-המערכת, שאינם דוקא חכמים מומחים כסלונמסקי בשעתו. כמה ממאמרים אלה אפשר גם היום לשוב ולהדפיסם בכתבי העת לילדים או לנוער, אלא שיש סכנה בדבר, כי החכמים המומחים כל אחד במקצועו ימצא, כי הדברים מיושנים יותר מדי והם חסרים דוקא הפרטים החשובים ביותר שנתחדשו בזמן שעבר מימי חז"ס עד ימינו ; ואילו בימי חז"ס היה כל אחד המאמרים האלה גילוי ממש גם לחז"ס גם לקוראיו.

זהירות ופיקחות. מידה זו של חז"ס, שאני עומד עתה לדבר עליה, איני יודע אם למנותה במעלותיו או בחסרונותיו. אילו היה הדבר ברי לי בלי כל ספק, כי היא כולה מעושה ומכוונה, הרי אין לה שם אחר אלא : צביעות ורמאות ; אבל אין הדבר ברי לי כל-כך, ופעמים נראה לי יותר, כי מידה זו תחילתה יסודה בהרגשה אמיתית וכנה ובסופה, אף על פי שתכנה השתנה אולי עד ההפך, בכל זאת נשארה למעשה כהרגל שקשה לו לאדם להשתחרר ממנו. העניין הוא בזה, שבכל מאמריו וספריו נוהר חז"ס שלא לגלות שמץ של כפירה באלהים ולא לפגוע ברגשי אנשי הדת ; ולא עוד, אלא דוקא בהגיעו במחקריו המדעיים לנקודות העלולות לשמש יסוד או ראיה לכפירה, דוקא שם הוא מוצא לנכון לדבר בשבח האמונה ולהאדיר את גדולת אלהים הכל יכול, אבל לא תמיד הדברים נראים כיוצאים מלב אמת.

כדוגמה לכך (והיא הדוגמה החריפה ביותר) ישמש הספר הקטן (מח עמוד) בעל השם הארוך: "מציאת הנפש וקיומה חוץ לגוף מבואר על פי ראיות נכוחות הלקוחות מן בחינות הטבע". לפי שם זה ברי לך לכאורה, כי תמצא בספרון זה ראיות מדעיות מוצקות על הישארות הנפש אחר הפסד הגוף וכליתו; ואמנם, בחמשת הפרקים הראשונים מששת פרקי הספר מובאות ראיות: א. שאין הפסד וכליון בעולם, ואם הנפש נמצאה במציאות אי אפשר עוד שיאבד נצחה אחרי מות הגוף; ב. שיש במציאות גשמים דקים בלתי נגלים אלינו מעצמם, רק נודעים לנו מפעולתם על גופים המוחשים, והמה נפלאים בעינינו כמציאות הנפש ופעולותיה בגוף; ג. שנמצא בעולם כחות רוחניים נעלים מכל חומר וכו'; אבל מתחילת פרק ו מתברר לך פתאום, כי כל הראיות שפורטו עד הנה לא היו אלא ראיות על דרך ההיקש (הוכחות אנאלוגיות) ואילו מופת מוחלט המוכיח מצד עצמו את מציאות הנפש וקיומה בהיפרד מן הגוף אי-אפשר למצוא בשום פנים, אלא שטבע האדם הוא, שאין הוא יכול להאמין בכליון הנפש, רעיון זה נורא יותר מדי ולכן "אתה היא האמונה באושר הנצחי המנחמת את האדם מכל יגון החיים, אשרי אדם עוז לו בה! — — — סוף דבר: בטח בה' ועשה טוב, שכן ארץ ורעה אמונה —" ואתה שואל את עצמך: האם לא היתה כוונת המחבר להוכיח דוקא ההפך ממה שנראה לך משם הספר? וכשאתה חוזר בתמהון לבדוק עוד פעם את שם הספר מתוך עיון ודיוק, אתה מגלה פתאום, כי אין השם מבטיח כלל ראיות נכוחות למציאת הנפש וקיומה חוץ לגוף, אלא מבטיח רק ביאור לעניין זה על פי ראיות נכוחות, שעל-פי כוונת המחבר הן מוכיחות דוקא את ההפך; ואם תשוב לקרוא את הקדמת הספר תמצא בסופו רמז דק, כי הספר חובר בצורה זו בתחבולת ערמה בשים לב ל"ערך האנשים אשר עבורם יעדתי את המחברת הזאת, ואת התכלית אשר כוונתי בה".

הוא עמד בפנים. איך שלא נביט על תחבולה זו, בין אם נצדיקה בדיעבד ובין אם נגנה אותה בכל חומר הדין, עלינו לקבוע את העובדה, כי בתחבולה זאת הצליח חז"ס לקיים את השפעתו על קהל קוראיו, שהיו ברובם ממחנה החרדים, ולהגביר בזה את פעולת ההשכלה, שבכל זאת הביאה ברכה רבה לעם, כל ימיו, על כל פנים עד התפרסם העובדה כי בניו המירו דתם, היה חז"ס מכובד על הרבנים ועל קהל החרדים והאדוקים כאחד משלהם. כראיה לכך תשמש העובדה, כי בש"ס דפוס זיטאמיר [תרי"ח—תרכ"ד] נדפסו הערותיו וביאוריו למספר מקומות קשי הבנה בתלמוד, יחד עם הערות והגהות של רבנים גאונים מפורסמים. בכל פעולתו הספרותית לא עשה בגלוי שום נסיון שיכול להתפרש ככפירה בדת. אמנם, הוא לא נמנע מטפל בפרטים אחדים שבהם אמנם סטה מהדעה השיגרית המקובלת בתוגי האדוקים בדת, אבל בכולם מצא לו צד היתר והוכחות לדעתו דוקא ממקורות המסורת והדת, ודוקא בשמן יצא לתקן מה שתיקן, כאחד מבפנים, ולא כעומד בחוץ ומתכוון לידות אבן לעומדים מבפנים. ולכן גם נחשב בעיני כל הרבנים כאחד משלהם והתווכחו עמו באותם הדרכים ובאותה יראת-הכבוד כשם שהתווכחו בינם לבין עצמם. בעניין "מאי חנוכה?" (הידוע לי רק מן הזכרון ומחומר מקורות לא יכולתי לבדוק עתה) ביאר, כנגד הדעה השיגרית, כי נס חנוכה העיקרי אינו הנס של פך השמן, שלפי האגדה (שבת כא, ב) נמצא בבית-המקדש אחר נצחון החשמונאים ולא היה בו שמן אלא כדי הדלקת הנר בלילה אחד ונעשה נס והספיק לשמונה ימים, אלא בזה שהיוונים הגבורים נוצחו בידי חלשים ורבים ביד מעטים; דעה זו אמנם הרגיזה קצת כמה מן האדוקים הקיצוניים, אבל כראיה לדעת חז"ס שימשה תפילת "על הנסים" (בימי מתתיהו)

שהוכנסה בסידורי התפילה בברכות שמונה-עשרה, ששם מפורש נס חנוכה כפי שביארו חז"ס, ונס פך השמן אינו נזכר שם אף ברמז קל. וגם דעתו על איחור חיתום העיבור כנגד הדעה המקובלת (שעליה ידובר עוד להלן) עוררה וויכוח גדול לא רק עם רבנים, אלא גם עם חוקרים חפשים פחות או יותר, אבל גם הרבנים התווכחו עמו כעם אחד משלהם, שכן הוא הוכיח את דעתו והצדיקה דוקא בכוח ראיות ממקורות התלמוד והספרות הרבנית. רעש גדול עורר חז"ס בשאלה: "העובר את ים הגדול איזו שבת ישמור?" — והנמקתו לשאלה זו היתה דוקא מטעמי שמירת הדת והמצוות כראוי לפי התורה והתלמוד. שאלה זו עוררה וויכוח גדול בין גדולי הרבנים בשעתם והיא שבה ונתעוררה לפני שנים אחדות לפי שאלה שהגיעה לרבני ישראל מאת יהודים שהתגוררו אז ביאפאן. חז"ס הציע בשעתו לפתור את השאלה לפי הכרעה זו: בכל מקום יקיימו יהודים "את שבתם לפי אופקם באופן מסכים ומשתוה עם השבת שבא"י בשעור זמן היותר גדול שאפשר במקום ההוא". ונראה לי שזהו הפתרון ההגיוני והראוי ביותר מכל הבחינות ובעיקר מבחינת הדת ומפאת חשיבות ארץ-ישראל.

בספר "דברי חכמים" (ווארשא תרל"ו), מאת ר' מרדכי צבי הלוי איש סובאלק, כונסו שני מאמרי חז"ס בשאלה הנז' וארבעה מאמרים מגדולי הדור, בהם ר' שמואל מאליווער מראדום, הוא הרב מוהליבר הידוע לנו ממנהיגי חובבי ציון והציונות. להדפסת ספר זה ניתנו שתי הסכמות, האחת מכבוד הרב תגאון הגדול וכו' מאהליווער, והשנית "מכבוד הרב החכם הגדול מו"ה חיים זעליג סלאנימסקי". הרבנים אינם מביעים שום התנגדות לחז"ס ולא כל שכן איזה זלזול או גנוי, להפך מהם משבחים אותו על שנתעורר לעניין זה לשם מצוות שמירת השבת, אלא שכל אחד מהם מרצה את דעתו בראיות מן התורה והתלמוד כפי הבנתו. הארוך בכל המאמרים האלה הוא של הרב ר' שמואל מאהליווער המגיע בדיוק לידי מסקנותיו ודעתו של חז"ס. התוארים שהרבנים מכבדים בהם את חז"ס הם: החכם המפורסם, החכם הגדול מוה"ר חז"ס, הח' סלאנימסקי, החכם המפורסם רח"ז מל'.

כבר הדגיש הנ"ס במאמרו (עמ' 75), כי חז"ס לא יצא מבית-המדרש. ויש להוסיף: הוא לא היה הראשון מבחורי-השיבה ובית-המדרש שפרש מלימוד התורה ופנה למדעים. כמה אחרים קדמו לו, אבל הם פרשו ויצאו, לעמים אחרים, לתרבויות אחרות, מהם שגם המירו את דתם והגיעו לכבוד ולגדולה ומהם גם לעשירות. כי אפשרות כזאת לא נמנעה גם מחז"ס יש לראות מפרשת תולדות חייו, שכן הוא נתקבל בסבר פנים יפות אצל גדולי חכמי גרמניה וגם אצל עשירי יהודי ברלין, ואילו הביע רצונו להשתקע בתוכם, וודאי שהיו ממציאים לו משרה מתאימה לכשרונותיו ואולי היה מגיע גם לפרופיסורה (אף כי לפי דעת הנ"ס לא יכול חז"ס להגיע למעלת פרופיסור, שכן לכך דרושה שקידה והתמדה והוא לא היה מתמיד אלא עילוי, לא בקי אלא חריף) ומי יודע אם לא היה מתמחה כממציא גדול. אבל נראה כי הוא לא השתוקק כלל לפרוש לגמרי מהיהדות, לבו נמשך בחזרה לבית-המדרש, לעמו, לפעולתו כעורך "הצפירה", להיות מורה השכלה לעמו, ולפי מאמריו וספריו בכל ימי פעילותו הספרותית יכלו הרבנים לראותו ואף ראוהו כאחד משלהם.

פכים קטנים. בעזרת ידיעותיו במתימטיקה ובאסטרונומיה הצליח לבאר כמה עניינים קשים בתלמוד וזה היה עניין חביב עליו בייחוד. לעיל כבר הזכרנו את הערותיו שנדפסו בש"ס דפוס זיטאמיר, עיין שם. כמה מהערות אלו היו ממש מאירות עיני הלמדנים, שלא מצאו ידיהם ורגליהם באותן הסוגיות הקשות. בסוף

הספר "מאמרי חכמה" נמצא מחקר קטן "זמן בין השמשות לדעת התלמוד" המבאר על-פי חישובים אסטרונומיים סוגיות בפסחים צג—צד ושבת לד, ב. במחקרי "לקויי המאורות ויסודות הלוח העברי" (כנסת, ספר י, תש"ז) הבעתי את הדעה כי קביעת זמן מאורע היסטורי בעזרת ליקוי חמה או לבנה היא יסוד רעוע מאוד, שכן אפילו תוך זמן קצר בערך אפשר למצוא במקרים רבים שני ליקויים ועל-פי רוב אין להכריע, איזה מהם הוא המחאים ביותר לליקוי הנזכר במאורע המדובר. כראיה ניצחת לדעתי זו משמש עניין המאורע המסופר ב"קדמוניות" לפלאוויוס (ספר יז, ח) על שריפת הכהן הגדול במצוות הורדוס בלילה שבו נראה בירושלים ליקוי לבנה. במחקר "הורדוס הגדול מלך ישראל" (מאמרי חכמה, עמ' 19—23) מספר חז"ס, כי הכרונולוג המומחה אידלר, בהתאם לצרכי חקירותיו בדברי ימי ישו, קובע מאורע זה עם ליקוי הלבנה של 13 במארס שנת 4 לפני מניין הנוצרים (לפי הערת זאסניץ שם: טז אדר, הנכון: יד אדר"ב, היינו בליל יום טו אדר"ב ג' תשנ"ו) ואידלר חושב ראייה זו בלתי מופרכת ועל יסוד זה הוא מחליט, כי גם פלאוויוס וגם "מגלת תענית" זיפפו, לדעתו במזיד או מחוסר ידיעה, את זמן המאורע. ואילו חז"ס מוכיח באמת בראייה ניצחת מתוך סדר כל יתר המאורעות מחיי הורדוס באותה תקופה, כי אותו מאורע אירע עם ליקוי הלבנה של 17 (והנכון: 15, היינו בלילה שמחרתו 16) בספטמבר שנת 5 לפני מניין הנוצרים — ליל טו תשרי שנת ג' תשנ"ז ליצירה.

יסודי העיבור, החשוב והמקורי בכל ספרי חז"ס הוא "יסודי העבור", שבו הוא עומד בשתי רגליו על קרקע מוצק ובטוח לרוחו: גם על הספרות התלמודית, היא ערש ילדותו, וגם על שדה המתימטיקה והתכונה, היא מולדתו הנרכשה למימי התבגרותו. בחיבור זה הוא נותן הרצאה תמציתית על הטכניקה של הלוח העברי וגם מחקר על ימי העיבור והתפתחותו מימי קדם עד זמן חיתום העיבור — ובשני החלקים הגיע לידי חידושים חשובים ומקוריים. הפחות חשוב ומקורי משניהם הוא חידושו בכרונולוגיה הטכנית, שדוקא עליו כל גאוותו של חז"ס, והוא חשבון אלגבראי, יותר נכון: שני חשבונות; האחד למציאת קביעות כל שנה למניין יצירה בלא זיקה לחשבונות הלוח העברי; והשני: למציאת היום במניין הנוצרים, שבו חל כל ראש השנה שלנו, גם מספר חכמים אחרים (יהודים) ניסו כוחם בהמצאת חשבונות ממין זה וכמופת לכולם שימש חשבון של המתימטיקאי הגדול גאוס. הכרונולוג גינצל, בספרו הגדול על הכרונולוגיה המתימטית והטכנית, כך כ (לייפציג 1911), עמ' 105—106, כותב, כי אחר בדיקה מדוקדקת של חשבונות סלוגימסקי וחשבונות דומים אחרים, לא מצא בהם שום יתרון על חשבון של גאוס. ואולם אני מרחיק ללכת ואומר, כי אף חשבון של גאוס (ולא כל שכן חשבונות המחקים והולכים בעקבותיו), אף כי הוא מבחינה מתימטית חידוש נפלא, אין לראותו אלא כצעצוע חשבוני נאה מאוד ואילו ערכו השימושי פחות הרבה מן החשבון המקורי המפורט בלימודי התיאוריה של הלוח העברי. זה האחרון אולי ארוך קצת מן החשבונות האלגבראיים, אבל כנגד זה הוא פשוט וקל הרבה יותר מהם, והעיקר: כל מי שלמד את תיאוריית הלוח העברי יש ביכולתו לבדוק בעל פה ממש כל החשבונות המקוריים בין למציאת הקביעות ובין להשוואת מניין יצירה — נוצרים (בעזרת המולדות והתקופות); ואילו החשבונות האלגבראיים של גאוס ומחקריו אין לבצע אלא אך ורק בעזרת רשימות ונוסחאות הקבועות לכך מראש ומוכנות לעיני המחשב ומשום כך תועלתן המעשית והשימושית היא כמעט אפס.

נכס קיים לדורות. כנגד זה יש לזקוף בעיקר על חשבון חז"ס את חידושו השני, החשוב יותר, שחידש בדברי ימי התפתחות חשבון העיבור העברי, אבל עניין זה דורש קצת ביאור לשאינם מומחים במקצוע זה ונשתדל לתת פה בקיצור נמרץ. המתעניין ביתר פרטיו ימצאם במחקרי המחברים הנזכרים להלן.

בכמה מקורות מצאנו, כי בשנת ד קיט ליצירה (359 למניין הנוצרים) ביטל ר' הלל ב"ר יהודה נשיאה את קידוש החודש על-פי הראייה והנהיג את קביעת החודש ועיבור השנה על-פי חשבון. לפי זה באו החוקרים בין מאומות העולם ובין משלנו, לידי מסקנה, כי הלוח העברי לכל כלליו ופרטיו, כפי שהוא נהוג כיום אצלנו, נחתם (כלומר: נקבע ונתקבל כחוק שאין לווי ממנו) בסוף ימי התלמוד ולכל המאוחר עם חיתום התלמוד, היינו בשנים ד רס—רסה. כנגד דעה זו נתעוררו כמה פליאות וספיקות: כיצד הגיעו המעברים העבריים לידיעת מידת החודש המדויקת כמעט (גם לפי מדע האסטרונומיה בימינו) בשיעור כ"ט יום, יב שעה ותשצג חלקי תתרף (שהם: 44 דקות, 3 שניות ושליש השנייה)? ולמה בכלל חלקו את השעה דוקא לתתרף (1080) חלקים? ובאילו דרך הגיעה להם מידת השנה שבלוח העברי, שהיא אמנם רחוקה מן הדיוק, אבל מתוקנת הרבה מ"תקופת שמואל" (מידת שנה של שס"ה יום ורביע)? כל אלה הם דברים שאינם נקנים אפילו לחכמים מובהקים, אלא בעזרת תצפיות ולימודים ודיוקים במרוצת כמה דורות ובתלמוד אין שום רמז לכל אלה. ומדוע אין בתלמוד זכר לכך? לבד מזה נתגלו בקרב הימים תעודות עתיקות מזמן שאחר חתימת התלמוד, שבהן היו רשומים תאריכים שלא התאימו לכללי הלוח המקובל. החוקרים שלא ידעו כיצד לתרץ קושיות אלו היו רגילים לשבש תאריכים אלה, כלומר, החליטו שנפלה בהם טעות והיו מתקנים אותם לפי כללי הלוח שלנו.

חז"ס היה הראשון שגילה כי גם מידת החודש וגם מידת השנה המונחות ביסוד הלוח העברי נמצאות בדיוק מפליא בספר (הנקרא) "אלמגסטי" לתלמי (פטולימאיאוס), שחיברו אמנם במאה השנייה למניין נוצרים (מאה ג תת"ק ליצירה), אבל כפי שנחברר ממקורות אחרים לא נודע למעברים העבריים אלא סמוך לשנת ד תר. מתוך כך נתברר גם כן, כי תלמי קצב את מידת החודש בחלקי שישים של היום וכשהופכים חשבון לחשבון של כד שעות ביום הכרח הוא לחלק את השעה ל-1080 חלקים. ובכן בא חז"ס לידי מסקנה, כי חיתום העיבור לא נעשה אלא סמוך לשנת ד תר וכך נתקבלה האפשרות ליישב כמה קושיות ופליאות. אבל גם דעה זו גופה נתקבלה בפליאה: ב"אלמגסטי" נתונים לוחות לחישובי מולדות החדשים למן מולד ניסן ג יד ליצירה, ומהם אמנם יוצאת מידת החודש כט יב תשצג, אבל מולדות כל החדשים גדולים מהמולדות שלנו בשיעור תתנ חלקים, שהם 47 דקות, 13 שניות ושליש השנייה. מה טיבו של הבדל זה? חז"ס לא היסס אף רגע ומרוב התפעלות על המציאה הגדולה שמצא החליט: תלמי חישוב את המולדות לפי זמן אלכסנדריה (מקום מגוריו) ואילו המעברים העבריים העבירו את החשבון (בהבדל מועט) על זמן ירושלים, שחשבה רחוקה מאלכסנדריה 45' 11°, שהם 47 דקות. כך כתב חז"ס ב"יסודי העבור", מהדורה ב, עמ' 51.

אולם פה מצאו המבקרים את מקום התורפה שבשיטת חז"ס: המרחק האמיתי מאלכסנדריה לירושלים הוא רק 20' 5°, שהן 21 דקות, 20 שניות ואיך זה טעו המעברים העבריים לחשוב מרחק זה יותר מכפליים משהוא באמת? ורבו מאוד החולקים עליו.

משום כך אנוס היה חז"ס לשנות את דעתו במהדורה השלישית של "יסודי העבור", עמ' 58—59, ולכתוב, כי המעברים העבריים העבירו את חשבון המולדות של תלמי לא על אופק ירושלים, אלא על אופק שבין ירושלים לבבל, ונתן שם ביאור פלפולי מדוע עשו כך, אבל כל הסברותיו ונימוקיו לא הניחו את דעת המבקרים והשאלה היתה תלויה ועומדת ימים רבים בלא פתרון.

בקרב הימים, כבר אחר מות חז"ס, נתגלו בגניזת מצרים תעודות חדשות שהוכיחו כי אפילו בשנת ד תקצ"ו עדיין היו כללי הקביעות שונים מן הכללים הקבועים בלוח המקובל וכן גם נתגלה צרור תעודות (בלתי ידועות עד אז) על מחלוקת רב סעדיה ובן מאיר, שדרש להוסיף תרמב חלקים על חשבון המולדות בלוח העברי והחוקרים נלאו ימים רבים למצוא טעם לדרישה זו ואף עניין זה גרם לוויכוח ארוך בספרות המחקר העברית.

עד שלבסוף בא ר' צבי הירש יפה (שתחילה היה גם הוא, יחד עם חברו ח"י בורנשטיין, בין הטועים) והתיר את כל הסבך בספרו "קורות חשבון העבור" (ירושלים תרצ"א). עיין שם פרק ין—יח; שם גילה כמעט את כל מה שהיה עוד סוד בעניין העיבור, יישב את כל הפלאות, בכללן גם את סיבת המחלוקת שבין רב סעדיה לבן מאיר, והוכיח שהיא תקועה באותו חשבון ההעברה, שהעבירו המעברים העבריים את חשבון המולדות של אלמגסטי דוקא על אופק ירושלים כמעט בדיוק ומתברר כי אף על פי שחז"ס לא ידע ליתן לרעיונו את הביאור הנכון, בכל זאת מתאשר עיקר רעיונו, כי חשבון המולדות העבר אל הלוח העברי מאלמגסטי, ופרט זה יש לזקוף על חשבוננו כנכס אקטיבי בחקר דברי ימי העיבור העברי.

דבר (אמר), יד ניסן ת"ש.

חיים יחיאל בורנשטיין

חוב כבוד שלא נפרע *

יש לשער כי חוב זה לא נפרע עד היום, לא מתוך זדון או משום פשיטת רגל אלא מתוך שכחה ואולי אפילו אי ידיעה; אבל גם דבר זה לא יתכן, שכן אדם או ציבור בן תרבות חייב לדעת את חובות הכבוד שלו ואסור לו להסית את דעתו מהם זמן עשר שנים; ומשום זה אני לוקח לי את העז לבוא בזה כתובע — ולא כתובע אלא כמזכיר ומנמק את החוב שלא בטל עד היום, מתוך תקווה שהפעם ימצא היחיד או מספר היחידים שיחלו לטפל בעניין זה ולא ישקטו עד שיביאו את החוב לידי גובינא.

* בראשית הקיץ של שנת תרצ"ט הוזמנתי להשתתף בקובץ ספרותי עברי שעמדה להוציא המחלקה העברית של קלוב פאן בוארשא בעריכת הלל צייטלין ובהשתתפות כל חברי אותה המחלקה, לרבות אותם שנמנו בין חבריה עד שעלו לארץ-ישראל. נאחותי בהזדמנות זו לתבוע מקהילת ישראל בוארשא "חוב כבוד שלא נפרע", אשר מהותו וערכו פהשתי במאמר זה. הקובץ עמד להופיע לראשית שנת ת"ש וכשבועיים לפני ראש-השנה ירד האסון האיום על ווארשה ועל עדת ישראל שבה. הקובץ לא הופיע והנתבע — אי ואבוי לנו בזכרנו מה היה לו. ואולם החוב בכל זאת לא בטל ואם הנתבע הראשון אין בידו לפרעו, מפני שאינו מתקיים עוד בכלל, התביעה עוברת ממילא לשאר בעלי החוב. ואם אמנם יודע אנכי היטב, שלא עת ראוייה עתה לתבוע חובות ממין זה, בכל זאת אני חושב לנחוצ לחדש את התביעה, שלא ישכחה, ואולי יגיע גם זמנה.